

Ваврик А.Й.

СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ІЗ ДИСТАНТНИХ СІМЕЙ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

У трансформаційному суспільстві загострюються не тільки різноманітні соціально-економічні труднощі, але й численні психологічні проблеми громадян. Окремого наукового статусу набуває проблема дітей із дистантних сімей, які в умовах соціальної та економічної кризи переживають ще й обтяжливий вплив дуже суттєвих детермінант – відсутність батьків через необхідної трудової міграції, неспроможність перебувати у рідній повноцінній сімейній комунікації, неможливість адекватно ідентифікуватися в традиційних сімейно-рольових статусах і моделях особистісного розвитку. Аналіз окресленої проблематики свідчить, що в сьогоденних умовах однією з найменш соціально захищених категорій населення є діти з дистантних сімей.

Безперечно, великого значення у вихованні підростаючого покоління, формуванні особистості дитини набуває виховний потенціал батьків, адже якраз сім'я виступає найважливішим інститутом соціалізації та виховання, в якому діти набувають перших навичок взаємодії, засвоюють перші соціальні ролі, обдумують норми та цінності, а тип поведінки батьків впливає на формування у дитини першого і найбільш стійкого “образу Я”, а згодом адекватної самооцінки та розгалуженої й гармонійної Я-концепції. Сім'я - це життєвий осередок, що плекає найвищу цінність людства - дітей, завдяки яким батько і мати мають можливість повторити та продовжити себе у своїх нащадках; святиня людського духу, благородних емоційних переживань - кохання, любові, вірності, піклування, щоденного живого спілкування, поваги, співпереживання, синівської й дочірньої вдячності, родинної солідарності, теплоти людських сердець; невсипуща хранителька моральних чеснот, національних звичаїв і традицій, пам'яті предків. Вона є

основою формування індивідуальних рис особистості, здійснення її первинної соціалізації, формування ціннісних орієнтацій, розвитку інтелектуальних та творчих здібностей, створення можливостей засвоєння різних варіантів соціального досвіду, безпосереднього залучення до культурних надбань і культуротворчих процесів, формування громадської зрілості, екологічної культури, гендерної ідентичності як елементів духовності. До того ж сім'я як фундамент суспільства забезпечує відтворення та продовження людського роду, вона є джерелом духовного росту та матеріального добробуту людини. Саме в сім'ї закладаються основи виховання та формування особистості, через неї успадковуються духовні цінності, життєвий досвід, трудові навички, національні особливості [1].

Загальною науково-психологічною константою стало визнання того, що основними факторами сімейного життя є: емоційна єдність дитини з батьками; почуттєві взаємини між членами родини; атмосфера захищеності, бажаності, любові. Однак для сучасних сімей через об'єктивні та суб'єктивні причини характерний дефіцит безпосереднього спілкування батьків і дітей у родинному колі.

Через причини трансформаційного соціально-економічного характеру в нашому суспільстві з'явилися сім'ї, члени яких тривалий час перебувають за кордоном на заробітках. Зосередженість зусиль батьків на розв'язанні питань матеріального добробуту сім'ї призводить до значного скорочення часу для спілкування з дитиною, спільного проведення дозвілля, заняття спільною справою. Звісно, такі умови несприятливі для розвитку особистості дитини. Проблема виховання в дистантній сім'ї найбільший резонанс викликає у підлітків, адже через недостатність батьківської уваги, любові, відсутність спілкування та емоційної підтримки у їх розвитку відбувається своєрідний ступор як відповідь на накладання вікової кризи розвитку та кризової ситуації внутрішньосімейної взаємодії у системі

“батьки – діти” та нової соціальної ситуації розвитку. Такий стан може призвести до дезадаптації в суспільстві та негативно вплинути на особистісні параметри дитини підліткового віку [2].

Виїзд батьків за кордон часто обертається трагедією для дітей, яких, по-суті, принесли у жертву матеріальному благополуччю. У таких сім'ях діти переважно зростають у достатку, але нерідко з комплексом неповноцінності. Діти заробітчани - новітнє соціальне сирітство, яке стало проблемою загальнонаціонального масштабу. Як свідчать соціологічні дослідження, більшість мігрантів мають двоє і більше дітей і лише 6% заробітчани бездітні. Досвід показує, що гроші, які заробітчани передають своїм дітям, останні часто використовують бездумно. Головна проблема таких дітей у тому, що, залишені без батьків, вони озлоблюються, стають агресивними, пропускають уроки, знайомляться і підтримують контакти з сумнівними особами, вживають спиртне, ведуть легковажний спосіб життя.

На жаль, в Україні не існує єдиної статистики щодо цієї категорії сімей, що має на даний час цілком об'єктивні підстави, але значно ускладнює розв'язання проблеми. Причинами цього є, у першу чергу, невизначеність структур, відповідальних за цю роботу, брак спеціалістів для її проведення, а також відсутність фінансового забезпечення.

Львівська область через близьке прикордонне розміщення до країн зі стабільною економікою стала однією з перших з-поміж інших регіонів за кількістю трудових мігрантів, у результаті чого значної руйнації зазнав такий соціальний інститут як сім'я. За офіційними даними, у Львівській області 30 тис. дітей, батьки яких перебувають на заробітках. Це, діти, які вирости переважно в матеріальному достатку, але без уваги матері чи батька або й обох одночасно.

Західноукраїнський центр “Жіночі перспективи” провів соціологічне опитування українських трудових мігрантів в Італії і з'ясувалося, що половина опитаних жінок залишила вдома дітей віком від 1 до 16 років. А

коли члени родини розкидані по різних країнах, сім'я має невеликий шанс на збереження - багато хто з емігрантів не витримує випробовування стосунків відстанню. Закордон змінює світоуявлення і ментальність людини, що зумовлює нездоланні непорозуміння у сімейному житті. Трудові мігранти рідко приїжджають до рідних, так як бояться, що їм не вдасться знову потрапити за кордон.

Сім'ю, члени якої з різних причин перебувають один від одного на відстані науковці називають "дистантною", а саме визначення цього поняття знаходимо у працях Ф.А. Мустаєвої та І.М. Трубавіної. До цієї категорії вони відносять і сім'ї трудових мігрантів, у яких один з батьків або ж обоє стали заробітчанами [3].

Багато дистантних сімей неспроможні певною мірою реалізувати виховну функцію, сутність якої полягає в передачі дітям у процесі їхнього входження до системи суспільних відносин соціального досвіду, знань, норм поведінки, оскільки лише повноцінне сімейне виховання розвиває здібності, здорові інтереси та потреби дитини, формує правильний світогляд.

Про загрозливість ситуації, що склалася у середовищі дистантних сімей, свідчить і те, що багато дітей із цих сімей через бездоглядність й занедбаність передано в школи-інтернати та дитячі будинки, а деякі з них, залишившись без піклування батьків, поповнюють перелік "дітей вулиці".

Загалом, діти трудових мігрантів мають ті ж проблеми, що і їхні однолітки, однак через відсутність батьків у них виникають хвилювання за долю батьків, неспокій, самотність, страх, надмірні намагання самоствердитися, які нерідко проявляються у девіантній поведінці та конфліктах. Нерідко діти бачать своїх батьків безпомічними і незахищеними, у результаті чого перестають сприймати їх як гарантів власної безпеки, втрачають емоційний комфорт, який сім'я традиційно забезпечувала. Діти, яких виховує один із батьків, не можуть ідентифікувати себе, відтак можуть

тяжіти до гомосексуальних стосунків у юності, або виростають егоїстичними “нарцисами”. Образа на батьків викликає у них почуття провини за власну неповноцінність, а неконтрольована поведінка породжує послаблення волі, тягне за собою марнування часу, захоплення гральними автоматами, за ідеал беруть побачене. Добре відомо, що душевні травми, отримані у підлітковому віці, залишають глибокий слід у психіці несформованої дитини, яка вкрай потребує батьківської любові, підтримки, поради. Отож, як наслідок, у дітей, позбавлених батьківської опіки, гальмується нормальний розвиток.

Соціально-психологічний мікроклімат та функціональна семантика дистантної сім’ї досліджені відносно мало і, по-суті, лише відносно недавно набули актуальності в нашій науці. Зокрема, вивченням окремих аспектів життєдіяльності дистантної сім’ї займалися О. Двіжова [2], Г. Сятненко [1], І. Трубавіна [4] та ін. Цікаві спроби систематизувати та класифікувати особливості саме українських дистантних сімей належить Д. Пенішкевич [5]. Дослідниця вказує на те, що дистантна сім’я може утворюватися в результаті таких причин, як: заробітки, ув’язнення, лікування, неспроможність утримувати сім’ю.

Сім’я як явище економічне і соціокультурне зазнає в сучасних умовах впливу різних факторів. Різне погіршення матеріального становища сім’ї є однією з причин, яка призводить до зростання кількості неблагополучних родин. Дослідниками встановлено, що останнім часом усе більше громадян України намагаються виїхати за кордон на постійне, тривале або тимчасове проживання, вбачаючи у цьому надійний шлях розв’язання багатьох життєвих проблем, передусім соціальних. Спонукальним мотивом до еміграції став набагато нижчий, ніж у сусідніх країнах, рівень життя. Однак глибинні причини цього явища лежать у економічній кризі. Основними соціальними мотивами еміграції в сучасний період є економічні мотиви: можливість знайти роботу, поліпшити умови праці, знайти більш оплачувану роботу, змінити стиль життя, поліпшити матеріальний стан.

Депривовані діти - це категорія дітей, якій довелося зазнати подвійної “зради” батьків, найтиповішими варіантами якої є від’їзд матері та алкоголізм й апатія батька, або створення обома батьками нових сімей [1]. Найчастіше мама, яка виїжджає за кордон, дітей залишає на батька або літніх родичів, які не можуть займатися доглядом своїх дітей чи онуків через низку причин. Залишившись наодинці з дітьми, у чоловіків часто з’являється роздратованість у спілкуванні з ними та близьким оточенням, нетерпимість до будь-яких проявів непослуху. Особливо важко сприймається батьком небажання дітей допомагати йому в домашній роботі, низька успішність дитини в школі, намагання відповісти грубістю і жорсткістю на прохання чи зауваження батька. За останні роки багато дистантних сімей набули статусу неповної або неблагополучної сім’ї, що викликало появу нового комплексу сімейних і дитячих проблем [2].

За законом, позбавленою батьківського піклування вважається дитина, яка перебуває без батьків більше як півроку, а досить часто батьки, їдучи на заробітки, залишають дітей на два-три роки, а іноді й більше. Якщо діти молодшого шкільного віку залишаються, як правило, з одним із батьків чи з дідусями та бабусями, то дітей старшого шкільного віку та підлітків часто залишають на далеких родичів, сусідів. У таких випадках до вікових життєвих криз додається ще й проблеми безконтрольності, безнаглядності, ці діти часто потрапляють під негативний вплив вулиці.

Дистантні сім’ї є потенційно проблемними і неблагополучними, у них порушені внутрішньородинні зв’язки, структура сім’ї, її спроможність виконувати свої функції. Гостро постає проблема самопочуття дітей з таких сімей, які досить часто залишаються без належного нагляду та піклування. Дитина в дистантній сім’ї періодично або постійно живе в умовах неповної та блокованої сімейної комунікації [1].

Особливості самопочуття підлітка в сім’ї залежать від її благополуччя та стабільності, тому коли один із батьків виїжджає за кордон, створюється

криза у формуванні особистості дитини. У дистантних родинах не завжди панує злагода між її членами, а випробування відстанню спричиняє розрив справжніх стосунків. Формуються нові відносини, мігранти забувають минуле і свої обов'язки. Якщо така родина не має реальної можливості возз'єднання і спільного проживання, важко очікувати гармонійного розвитку дітей у таких сім'ях. У заробітчанській родині нерідко духовна атмосфера позбавлена спокою, миру і стабільності, тобто необхідних умов для повноцінного духовного та психічного розвитку дітей: різко зростає ризик нервово-психічних захворювань та знижується здатність дитини до адаптації. Вона не має можливості засвоювати низку моральних загальнолюдських норм, часто формуються суперечливі почуття до своїх батьків.

Особливі проблеми і страждання дітей виникають унаслідок розлучення батьків, оскільки втрачається структура сім'ї та виникає страх перед невизначеним майбутнім. Вони характеризуються підвищеною емоційністю, неврівноваженістю, хворобливою чутливістю, які притаманні перехідному віку і які у підлітка з розлучених сімей мають гіпертрофованій характер, роблять його психіку особливо вразливою. Відчуття болю і сорому, власної неповноцінності, покинутості й самотності тривалий час не залишають дітей, вони стають грубими, роздратованими, некомунікабельними, втрачають інтерес до навчання. Діти із розлучених сімей відчують себе більш самотніми, ніж діти з повних родин. Це почуття виникає переважно через зниження інтересу батьків до своїх дітей, що дуже часто спостерігається під час розлучення [5].

Типовими характерологічними симптомами дітей, які виховуються у дистантних дисфункціональних сім'ях, є: 1) у підлітків з дистантних сімей акцентуовані гіпертимний, сенситивний та демонстративний типи характеру, у підлітків з повних сімей - інтровертний та збудливий типи акцентуацій характеру; 2) охарактеризувавши вплив тривалої відсутності

батьків на формування агресивності підлітків, виявлено, що в них домінуючими є такі реакції як: образливість та почуття провини. У респондентів такої групи провідною є реакція “роздратування”; 3) за результатами співвідношення реактивної та особистісної тривожності у підлітків з дистантних сімей різниця спостерігається за проявом реактивної тривожності; 4) при дослідженні самооцінки, тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності виявлено, що підліткам з неповних сімей притаманний виражений певний рівень фрустрованості та тривожності; 5) ступінь самооцінки та самостановлення у дітей трудових емігрантів вищий, ніж у підлітків з повних сімей. Аналіз особистісних рис характеру дає підставу стверджувати, що для підлітків з дистантних сімей характерна критичність, нерішучість, дратівливість, нестійкість в інтересах та поглядах, егоїстичність, напруженість та легка збудливість. Діти трудових мігрантів проявляють вищі показники за критеріями самокритики, морально-етичного й соціального Я та інших параметрів психоструктури.

На істинність незаперечного значення родинного виховання вказують американські дослідники. Ними, зокрема, складені такі педагогічні істини: якщо діти живуть в умовах постійної критики, вони навчаються засуджувати; якщо діти живуть в умовах ворожнечі, вони навчаються насильству; якщо за вчинки дітей постійно соромлять, вони навчаються почувати постійну провину; якщо діти живуть в умовах толерантності, вони навчаються терплячості; якщо дітей підтримують, вони навчаються впевненості у собі; якщо дітей схвалюють, вони навчаються самоповаги; якщо живуть в умовах справедливості – навчаються бути справедливими; якщо живуть у безпеці – навчаються довіряти; якщо живуть з визнанням – навчаються дружелюбності. В умовах толерантного виховання життя дитиною сприймається легко, з довірою [6].

Українська родина є органічною частиною нації, першоджерелом становлення громадянина та патріота. Виховання в сім’ї є початком

життєвого циклу і позначається на подальшій долі дитини, якою була атмосфера сімейного життя, таким буде і її життя у дорослому віці. Для дитини батьки є першими носіями моральних, національних, суспільних, сімейних цінностей, що реалізуються у їхніх вчинках, у ставленні до довкілля та до інших людей.

Тому проблема дезінтегруючого впливу трудової міграції на становлення особистості дитини в умовах дистантної сім'ї є досить актуальною і потребує подальшого глибокого вивчення та державної уваги. На наш погляд, безпосередньо опікуватися цими питаннями зобов'язані Міністерство освіти і науки України, Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції України та інші відомства.

У суспільному контексті трудова міграція об'єктивно впливає на формування соціально-економічного та морально-психологічного клімату як в окремих регіонах, так і в Україні в цілому і належить до сфери державних інтересів. На превеликий жаль, питанню трудової міграції органами представницької і виконавчої влади приділяється недостатньо уваги. Статистичні дані щодо кількості трудових мігрантів практично відсутні, а вивчення та аналіз питання ведеться спорадично. Заходи, щодо легалізації трудового положення наших громадян, захист їх прав і свобод за кордоном перебувають на початковій стадії. Хоча вказана категорія осіб, члени їх сімей, особливо діти, з боку владних структур повинні би отримувати більше різнопланової допомоги.

Родини трудових мігрантів, як і кожна сучасна сім'я, мають залишатись головною ланкою у вихованні дитини: забезпечувати їй матеріальні та психолого-педагогічні умови для фізичного, морального й духовного розвитку. Для належного виконання своїх функцій, дистантна сім'я, потребує цілого комплексу заходів як на регіональному, так і на державному рівні,

зокрема: передбачити у сімейному кодексі право оформлення батьками на інших осіб тимчасової опіки на час їхнього перебування за кордоном; упорядкувати статистику сімей заробітчан та дітей-соціальних сиріт для чіткої координації роботи з ними; спростити візові бар'єри, що сприятиме частим контактам у родинях. Для підтримки дітей, які опинилися у складних соціально-психологічних умовах, варто використовувати роботу психологічних центрів, телефону довіри та інші соціальні служби, де можна отримати професійну допомогу. Полегшити соціальне сирітство у селах та невеликих містечках можливо, зокрема, шляхом відновлення роботи їх соціальної інфраструктури, підвищення ролі церкви та залучення засобів масової інформації.

Для вирішення проблеми нелегальної трудової міграції необхідно врегулювати трудові відносини, створити безпечні умови, гідний рівень оплати та розширити сфери застосування праці. Доцільно заснувати Всеукраїнську громадську Раду з питань трудової міграції з метою постійного моніторингу інформації, координації зусиль щодо організації і проведення заходів, громадського контролю за реалізацією відповідних планів діяльності, напрацювання і внесення пропозицій для покращення роботи з трудовими мігрантами.

Сучасна міграція є невід'ємним характерним явищем глобального світу, яке ставить нові виклики перед суспільством. Незважаючи на те, що цей процес пов'язаний зі значними негативними проявами, міграційні потоки зупинити не можливо. Відтак, необхідно спрямувати їх у русло, за яким буде шануватися гідність особи, свобода вибору при опорі на аксіому, згідно з якою духовний аспект життя особистісної та суспільної самореалізації людини має набагато більший пріоритет, ніж матеріальний.

Список використаних джерел

1. Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сім'ях / Г.В. Святненко, Л.С. Волинець. – К.: Логос, 2000. – 92 с.
2. Двіжона О.В., Тютюнник М.І. Засоби корекції емоційно-почуттєвої сфери дітей та підлітків із дистантних сімей. – Чернівці: Рута, 2006. – 214 с.
3. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посібник / За ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної, І.І. Цушка. – К.: ФОП “Купріянова”, 2007. – 240 с.
4. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. – К.: Фоліо, 2003. – 114 с.
5. Пенішкевич О. Подолання важковиховуваності у дітей із дистантних сімей. – К.: Сяйво, 2004. – 520 с.
6. Чепига М.П. Плекаймо інтелектуальну еліту. Навч. посіб. – Л.: Тріада плюс, 2007. – 536 с.